

9(566)

Թ-30

ԱՊՊՈՒՆ
ԴՄԻԻՐՅԱՆ

ՎԵՐՉԻՉՈՒՄՆԵՐ

ԹԱԼԵԱԹԻ
ԱՀԱԲԵԿՈՒՄԸ

Ստորոհող
Թեկերյան

ՎԵՐՉԻՉՈՒՄՆԵՐ

ԹԱԼԵԱԹԻ
ԱՀԱԲԵԿՈՒՄԸ

Գրի առաջ
ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱԽՈՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1993

9(S06)

Թ - 30

ԳՄԴ 63. 3(22)52

Թ 407 Ճ

ՅՊԵՏԱԻ ԳԻՐԲԱՆԱԿԱՆԱԿ
ԱՎԵՐՍ ԵՒ ՄԱՐԻ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ
ՄԵԼԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ
Ա.Թ. Ի. ՑԻՇԱՏԱԿ ՆՈՐՈԳ ՀԱՆԳՈՒՑՅԵԱԼ
ՄԱՐԻ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԵՒ

ԵՊՀ Քրաղարան

SU0154665

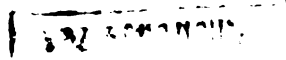
Թ 407 Ճ Թևնլիրյան Աողոմոն. Վերհիշումներ (Թաղեաթի ահարե-
 կումը/գրի առավ Վահան Մինախոբրյան.—Եր.: ՀԳԱԿ հրատ.,
 1993—288 էջ:

Գրքում ներկայացված են Աողոմոն Թևնլիրյանի հուշերը 1915 թ. իրա-
 դարձություններից մինչև նրա կողմից կատարված մահափորձը Թալեաթ
 փառայի դեմ ու դրան հաջորդող դատավարությունը 1921 թ. հունվարին,
 Քեովինում. դատավարությունն արդարացրեց Թևնլիրյանին՝ Եվրոպայի
 հասարակայնությանը մի անգամ ևս Գլշեցնելով դատակազմի աննախագեկ
 ցեղասպանության մասին:

1305010000

Թ ----- Ձևայտ.

703(02) - 93

ԳՄԴ 63. 3(22)52

173224

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ԱՔՍՈՐՅԱԼՆԵՐԸ

Անթիվ ու տարատեսակ աքսորումներ ունի հայի հիշողությունը: Անցած տասնամյակներին Հայաստան երկրից դեպի Սիրիա, դեպի Ալթայ աքսորումներից բացի, եղան նաև մեր հիշողություններից, մեր պատմական հիշողությունից աքսորված մարդիկ, անուններ, եղելություններ, ժամանակաշրջաններ: Այդ աքսորյալների մեջ էր նաև Սողոմոն Թեհլիրյանը, մեկը այն արժանավորագույններից, որոնք պետք է անընդհատ ապրեին մեր մեջ, կազմեին մեր ներաշխարհի անբաժան մասնիկը, ներկա լինեին մեր առօրյայում:

Սողոմոն Թեհլիրյանը աքսորից վերադարձավ դժվարությամբ: 1965 թվականի ապրիլի 24-ին, Մեծ եղեռնի Ռիանամյակի օրը, երբ բազմամյա խցանումից հետո հանկարծ փողոց հորդած բազմությունները «Հողերը, հողերը» բացակամշտություններով տանում էին նաև նրա դիմանկարը: Ծատերը, որ դեռ մանկուց պիտի հեզեին Սողոմոն Թեհլիրյանի անունը, հարցնում էին՝ ո՞ւմ նկարն է դա: Սփյուռքում հրատարակվող հուշապատումներն ու ոգեկոչումները չէին հասել նրանց, չէին լսել նրա առաապելական կյանքի պատմությունը: Դեռ չէին կարդացել այդ ամիսներին լույս տեսած «Քարավանները դեռ քայլում են» գիրքը, որտեղ խոսվում էր նաև Սողոմոն Թեհլիրյանի մասին. այդ տարիներին 15 թիվ, ապրիլ 24, ցեղասպանություն բաներին դեռ չվարժված ընթերցողին տանում էին դեպի հետ, դեպի այն ողբերգական ժամանակները, երբ թուրքական յաթաղանը հնձեց միլիոնուկես խաղաղասեր, իրենց հողը հերկող, այգիները կանաչեցնող, արհեստավորի մուրճն ու ասեղը շանեցնող, իրավաբանի ու բժշկի իրենց պարտքը կատարող մարդկանց, հնձեց միայն նրա համար, որ հայ էին ծնվել աշխարհում:

Չուր էին անուղղելի լավատեսները ակնկալում, որ քրիստոնյա Եվրոպան օգնության ձեռք կմեկնի օրը ցերեկով, ամենքի աչքի առաջ մորթվող հին ու քաղաքակիրթ ժողովրդին: Չուր էին Եվրոպայի մեծ

մարդասերները՝ Ռոմեն Ռոլանը, Կարլ Լիպկեխտը, Ֆրիտցոֆ Նանսենը, Անրի Բարբյուսը, ամերիկացի Ջոն Ռիդը և մյուսները թերթերի էջերից, համալսարանների ու պառլամենտների ամբիոններից պահանջում շուտափույթ միջամտություն: Եվ զուր էր Անատոլ Ֆրանսը Սորբոնի հնամենի սրահից աղաղակում՝ «Արեւելքում մեռնում է մեր քույրը: Մեռնում է միայն այն բանի համար, որ նա մեր քույրն է: Նրա հանցանքն այն է, որ նա բաժանել է մեր զգացմունքները, սիրել է այն, ինչ սիրել ենք մենք, մտածել է այնպես, ինչպես մենք. հաճատացել է այն ամենին, ինչին հավատացել ենք մենք, և մեզ նման ընկալել է իմաստություն, բանաստեղծություն և արվեստ: Դրա մեջ է նրա հանցանքը...»:

Եվ ահա ասածից ու մարդկանցից մոռացված հայ ժողովրդին մնում էր աղոթել հին, բայց միշտ կենդանի աստվածներից մեկին՝ վրիժալատ Նեսեսիսին... Նրա այդ աղոթքը իրականացրին նույն բախտն ու կենսագրությունը ունեցող մի խումբ երիտասարդներ՝ երզրնկացի, բաղեշցի, խոտորջուրցի և ավերակված մյուս զավառների ծնունդ, ջարդերից հրաշքով կենդանի մնացած հայորդիներ, որոնք վճռել էին իրենք իրենց ուժերով պատժել անպատիժ մնացած հանցագործներին:

1921 թվականից սկսած, մեկը մյուսի հետևից՝ Բեռլինում, Պոլսում, Հոռնում, Թիֆլիսում, Թուրքեստանում գնդակահար գետին են տապալվում հալկական ջարդերի գլխավոր կազմակերպիչ, մարդակեր Թալեաթը, Թուրքիայի նախկին վարչապետ, ցեղասպանության վճիռը սովող ու նաև հետևողական կիրառողը, բժիշկ Բեհաեդդին Շաքիրը, Տրապիզոնի կուսակալ, հայ մտավորականությանը, կանանց ու երեխաներին ոչնչացնող, նավերով ծովամույժն անող հրեշը՝ Ջեմալ Ազմին, երիտթուրքական եռապետության պարագլուխներից՝ տեղահան քարավանների ղեպի անաստների երախը ողարկող, ծովակալ Ջեմալ փաշան և որիշներ:

1921 թվականի մարտի 15-ին Բեռլինի Հարդենբերգ փողոցում Թալեաթին գնդակահարող Սողոմոն Թեֆլիրյանը ձեռքավարկվեց և հանձնվեց գերմանական դատարանին: Հունիսի 2—3-ին Բեռլինում նահանգային դատարանում տեղի ունեցավ Սողոմոն Թեֆլիրյանի դատավարությունը: Երբ նախագահը հարցաքննում էր մեղադրյալին, վկաներին, փորձագետներին, ինքն էլ չզգաց, թե ինչպես այդ ընթացքում Բեռլինի դատարանի պատերը բացվեցին, լայնացան, և ներկաների աչքի առջև պարզվեց անասելի մի ողբերգություն: Միջա-

գետքի անապատներից, Եփրատի, Տիգրիսի և ուրիշ փոքր ու մեծ գետերի հատակներից, ձորերի ու կիրճերի խորխորատներից, ավերակված քաղաքների քար ու մոխրի տակից շաքան-շաքան եկան, կանգնեցին հազար-հազարավոր սպանվածների ուրվադաններ, բռնեցին դատախազական ամբիոնը, իսկ մեղադրյալի աթոռին նստեցին նրանք, որոնք այդեմ երեք տարի, շոհի սուլգ ու շալերսի աուսջ խուլ ու անհողողող մնալով, շարունակում էին սպանել ու հրդեհել:

Նյուրենբերգյան դատավարության յուրօրինակ նախատիպք էր սա, ավա՛ղ, կյանքի կոչված ոչ թե աշխարհի ժողովուրդների պատժիչ ձեռքով, այլ սոսկ քսանչորսա՞յս մի հայ երիտասարդի ցասումնալից գնդակով: Փոքրիկ, շատ մասնակի մի նախատիպ, որտեղ, չնայած գերմանական պաշտոնական շրջանների զուսպ անբարյացակամությանը, դատախազ Գոլթիկի՝ «դաշնակից Թյուրքիայի» պատիվն ու իրավունքները սլաշտպանող զվայակոչումներին, կաշառված լրագրողների՝ դաշտապետային և նրա ժողովրդին վարվաբեկող հերյուրանքներին, այնուամենայնիվ դուրս ժայթքեց ահեղ, անհերքելի ճշմարտությունը, և դատարանի տասնվեց երդվյալ ատեճակալները՝ որմնադիր, տանիքագործ, երկաթագործ, ներկարար, ժողովրդի արդար բնագողով ըմբռնեցին իրողությունը և մեկ ժամ մեկուսանալուց հետո դատարանն զահլիճ վերադարձան հետևյալ վնոով. «Հանցավոր է ամբաստանյալ Սողոմոն Թեհլիրյանը 1921 թվականի մարտի 15-ին Ծաղկոտենբուրգում, մտածված կերպով, մարդու՝ Թալեաթ Փաշայի սպանության մեջ: Ոչ»:

Ահա այսպես է համառոտագրությունը այն մեծ պատմության, որի ընդարձակ վերարտադրությունը կա սույն «Վերհիշումներ» գրքում՝ գրի առնված Թեհլիրյանի ժամանակակից, աշխուրհաբայ գրող Վահան Միճախոյանի կողմից: Գրքում չկա Սողոմոնի հետագա կյանքը, այն, որ նա ամուսնացավ Անահիտի հետ, ապրեց Բելգրադում, ունեցավ երկու զավակ՝ Ծահեն և Զավեն, այնուհետև անդափովիվեց Ամերիկա, Ֆրեզնո և 1960 թվականին կնքեց իր մահկանացուն:

1974 թվականին ես ճամփորդեցի Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, եղա Ֆրեզնոյում, այցելեցի Ֆրեզնոյի «Արարատ» գերեզմանատունը և հազար ու մի զգացումներով լռելյայն խոնարհվեցի Թեհլիրյանի փհարձանի առջև, որ միակն է շրջակա փոքրիկ ու միանգամ գետնամած շիրմասալերի մեջ. սպիտակ մարմարից բարձրաթիչ մի հուշապյուն էր դա, որը կարծես զայրույթի ձայնն էր շրջակա բոլորի

համը ու միօրինակ սալաքարերի, աներևույթ մի մարմնի վրիժառու բազուկը:

Սողոմոն Թեհլիրյանի բազմատարած տոհմածառի մի ճյուղը՝ Սողոմոնի հորեղբոր որդի Սամվել Օսկանյանի ընտանիքը, 1964 թվականին Բելգրադից ներգաղթեց Հայաստան: Այս տարիներին ինձ բախտ վիճակվեց մոտից ծանոթանալ այդ ընտանիքին, վայելել որչոր՝ չեստղագետ Վահե Օսկանյանի, նրա տիկնոջ՝ Լիլիանայի, նրանց ժայռակների ու մանավանդ Սամվել հայրիկի՝ կյանքի բազում կենդաններով անցած, գաղթ ու եղեռն տեսած, զարմանալի ողջախոհ և իմաստուն այդ ծերունու բարեկամությունը, հաղորդվել հնարմատ գերդաստանի սերնդեսերունդ եկող այն առաքինություններին, որոնցով սնվել էր ու ամրացել հայ մեծ վրիժառուն:

Ահա թե ինչու ես կրկնակի գոհունակությամբ եմ գրում նախաբանը «Վերհիշումներ» գրքի, որը մեզ մոտ հրատարակվում է առաջին անգամ: Վստահ եմ, որ մեր ընթերցողը գիրքը կկարդա հափշտակությամբ, և Սողոմոն Թեհլիրյանը, որը Հայաստան էր սկսել վերադառնալ դեռ 30—40 տարի առաջ և, այնուամենայնիվ, մնացել էր վերադարձի մատուցներում, այսուհետև իր հաստատուն տեղը կգրավի մեր հոգում, մեր ազգային հիշողության մեջ:

ՄԻԼՎԱ ԿԱՊՈՒՏԻԿՅԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Սողոմոն Թեհլիրյանի «Վերհիշումները» գրի է ստել արևմտահայ գրող, հասարակական գործիչ Վահան Միմախորյանը: Առաջին անգամ տպագրվել է 1953 թ., Կահիրեում, «Հուսաբեր» մատենաշարով: Բնագիրը արդի գրական հայերենի են փոխադրել ՀԳԱ Բյուրականի աստղադիտարանի աշխատակիցներ Զ. Ս. Ղարիբյանը և Ա. Վ. Օսկանյանը (վերջինս Ս. Թեհլիրյանի հորեղբոր ծոռն է): Մեզանում ընդունված Թեհլերյան ազգանվան փոխարեն Ա. Օսկանյանը առաջարկում է Թեհլիրյան, ինչպես դիմել և այսօր էլ դիմում են միմյանց հենց իրենք՝ բոլոր Թեհլիրյանները: Այս հրատարակությունը նախորդի համեմատությամբ չնչին տարբերություններ ունի: Տեքստից դուրս են մնացել մամուլի արձագանքը Թալեթի ահաբեկման կապակցությամբ, դաշնակցական գործիչ Նավասարդյանի «Երկու խոսքը», բնագրային լուսանկարները:

ԴԱՏԱՐԱՆԸ ԵՎ ԴԱՏԱՎՃԻՌԸ

«Դատավարություն Թալեաթ փաշայի» գրքից ստորև ներկայացնում ենք Սողոմոն Թեհլիրյանին դատած դատարանի կազմը և արձակած վճռի պատճենը:

ԴԱՏԱՐԱՆԻ ԿԱԶՄԸ

ա) Նախագահ

Դր. ԼԵՄԲԵՐԳ, նահանգային դատարանի վարիչ:

Դատավորներ՝

ԲԱԹԵ, նահանգային դատական խորհրդական,

Դր. ԼԱԲՍ, օգնական դատավոր:

Ատենադպիր

ՎԱՐՄԲՈՒՆԻԳ, դատավարության հետևողը:

բ) Դատախազ

ԳՈԼՆԵԿ, դատախազ:

գ) Երդվյալներ՝

ՎԻԼՀԵԼՄ ԳՐԱՈՒԻ, որսնադիր, Նաուեն, Բեռլինի մոտ,

ՌՈՒԴՈԼՅ ԳՐՈՍԵՐ, վաճառական, Բերնաու (մարկ),

ԿՈՒՐՏ ԲԱՐԹԵԼ, ակնավաճառ, Բեռլին,

ԱԴՈԼՅ ԿՅՈՒՀՆԵ, ռանտյե, Բեռլին-Պանկով,

ՕՏՏՈ ԷՎԱԼՏ, տանտեր, Շադլոտենբուրգ,

ՕՏՏՈ ՎԱԳՆԵՐ, հարկածածկ, Շադլոտենբուրգ,

ՕՏՏՈ ԲԻՆՏԵ, երկաթագործ, Շեոներլինդե,

ՕՏՏՈ ՐԱՅՆԻԿԵ, վերին գործավար, Տեգել,

ԷԺԵՆ դը Պրիս, ներկարար, Բեռլին-Վիրներտորֆ,

ԱԼԲԵՐՏ ԲԵԼԼԻՆԳ, դեղատան տեր, Շադլոտենբուրգ,

ՀԵՐՄԱՆ ԳՈԼԴԵ, երկաթագործ, Շադլոտենբուրգ,

ՌՈԲԵՐՏ ՀԱՅԶԵ, աղյուսի գործարանի տեր, Շադլոտենբուրգ,

Փոխարինողներ՝

ՅՈՒՐԻՍԿՈՆՍ ԿՈՒՆՍՏ, տանտեր, Ծաղկոտենքուրգ,
ԱՎԳՈՒՍՏ ԲԼԻՋԵՆԵՐ, մսագործ, Տեգել:

դ) Պաշտպաններ՝

Դր. ԱԴՈՒՅ ԿՈՆ ԳՈՐԴՈՆ, իրավական գաղտնի խորհրդակալ,
Բեռլին,

Դր. ԻՈՂԱՆՆԵՍ ՎԵՐԹԱՈՒԵՐ, իրավական խորհրդակալ, Բեռ-
լին,

Դր. ՆԻՄԱՅԵՐ, գաղտնի խորհրդակալ, Կիլի համալսարանի իրա-
վագիտական բաժնի պրոֆեսոր:

և) Թարգմանիչներ՝

ՎԱՀԱՆ ԶԱԲԱՐՅԱՆ, առաջին թարգմանիչ,

ԳԵՎՈՐԳ ԳԱՆՈՒՍՅԱՆ, երկրորդ թարգմանիչ:

ԳԱՏԱՐԱՆԻ ՎՃԻՌԸ

Դատավարության ավարտից հետո դատարանի նախագահը՝ Դր. Լեմբերգը, երդվյալներին է ուղղում օրենքով սահմանված հարցերը: Երդվյալները մեկուսանալով մեկ ժամ տևողությամբ խորհրդակցություն ունեցան, ապա երդվյալների գլխավորը ներկայացավ դատարանին և «պատվով ու խղճով վկայեց» հետևյալը՝ որպես երդվյալների որոշում.

Հանցավոր է ամբաստանյալ Սողոմոն Թեհլիրյանը՝ 1921 թ. մարտի 15-ին Ծաղկոտենքուրգում դիտավորյալ կերպով մի մարդու՝ Թալեաթ փաշային, սպանելու համար.

Ո՛չ

Օտտո Րայնիկե, երդվյալների գլխավոր (մեծ շարժում սրահում և ծափահարություններ):

Նախագահ.—«Ես կատրագրեմ որոշումը և խնդրում եմ պ. քարտուղարին նույնը անել և ի լուր կարդալ որոշումը»:

Քառորդարք կարդում է որոշումը, որը թարգմանվում է ամբաստանյալին:

Նախագահ.—«Ապա ուրեմն ազդարարվում է հետևյալ դատա-
վճիորը».

«Ամբաստանյալը ազատ է արձակվում պետության հաշվին (նոր շարժում և ծափահարություններ):

«Համաձայն երդվյալների որոշման, ամբաստանյալը հանցավոր չէ իր վրա որպես մեղադրանք ծանրացող պատժելի արարքի համար»:

Հետո հայտարարվում է հետևյալ որոշումը.

«Բանտարկության հրամանը ամբաստանյալի նկատմամբ չեղյալ է համարվում»:

(Ամբաստանյալին շնորհավորում են իր պաշտպանները, հայրենակիցները և ներկա գտնվող հասարակությունը*:

---

* «Ռատավարություն Թալեթ փաշայի» (տղազրական զեկուցում) Վիեննա, Մխիթարյան տպարան, 1921, էջ 1 և 210):

ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԵՀԼԻՐՁԱՆ
(Վեհաագրական նշումներ)

Սողոմոն Թեհլիրյանը ծնվել է 1896 թ. ապրիլի 2-ին (հ. տ.), Դարանաղյաց (Կամախ) գավառի Վարի Բագաոիճ գյուղում:

Հայրը՝ Խաչատուրը, մայրը՝ Հնազանդը (Գաթրճյան Տեր Հարությունի աղջիկն էր): Ունեցել են հինգ մանչ զավակ: Երկրորդ զավակը՝ 3—4 տարեկան հասակում մահացել է, մնացածներն են՝ Միսաքը, Լեդրակը, Ավետիսը և Սողոմոնը:

Կամախի շրջանի գյուղացիներն իրենց աշխատանքի արդյունքով չէին կարող ապրուստով ապահովել իրենց ընտանիքները, բավականաչափ մշակելի հողեր չուներին: Այրեքը գնում էին արտասահման, մասնավորապես Թալկանյան երկրները, Ֆի քանի տարի չարաչար աշխատանքով դրամ էին վաստակում և վերադառնում տուն:

1898 թվականին Սողոմոնի հայրը, երկրորդ կամ երրորդ անգամ, տեղնում է գյուղից, գնում Աերքիա, որտեղ եղբոր հետ առևտրական գործ էր սկսել: Նախ եղբայրն է վերադառնում հայքեմիք, իսկ 1905 թ. Սողոմոնի հայրը:

Գյուղի համար մեծ իրադարձություն էր որևէ պանդուխտի վերադարձը: Հարսանիքից շատ ավելի կարևորություն էր տրվում Սիլանիի դիմավորության հանդեսին և տեմկերի պաշտոնական բացմանը: Պանդխտությունից ձերադարձածը նվերներ էր բերում բոլորին:

Ջատիկին գյուղ պետք է հասներ Սողոմոնի հայրը: Ավագ Ծաբաթ օրը մի կառապան բերում է երկու արկղ, բայց սիլանի՞ չկար: Ծոտով իմացվում է, որ թուրքերը նրան բանտարկել են Տրապիզոնում՝ նավից իջնելու ժամանակ: Ուրախությունը լաց ու կոծի է վերածվում: Վեցամսյա բանտարկությունից հետո Խաչատուր աղային վերադարձում են Աերքիա:

Մեկնելուց առաջ նա առիթ է ունենում տեսնվելու իր հայրենակից Միսաք Պոլոյանի հետ և խնդրելու նրան, որ գնա գյուղ և ընտանիքին տեղափոխի Երզնկա:

Հետո իմացվում է, որ Խաչատուր աղան ձեռքակալվել էր՝ 1898 թ. Տրապիզոնից մեկնելիս, ռուսական ճալ ճատելու պատճառով, արձանագրվելով որպես կասկածելի անձ:

1905—1906 թթ. ձմռանը Սողոմոնը հաճախել է Երզնկայի բողոքականների վարժարանը: Հաջորդ տարի փոխադրվել է Երզնկայի վարժարան և սովորել է այնտեղ մինչև 1911 թ.: Վերջին տարին, ուսուցիչների պակասի հետևանքով, գրեթե ամբողջ դասարանով, տեղափոխվում են կենտրոնական վարժարան, որտեղ և վերջացնում է ուսման ընթացքը:

Բալկանյան պատերազմի ժամանակ որոշ թվով ուսուցիչներ գորակոչվում են: Եվ հոգաբարձությունը Սողոմոնին ճախակրթարանի առաջին դասարանը վարելու պաշտոն է տալիս:

1913 թվականին, վերջապես, 17 տարեկան հասակում Սողոմոնը տեսնում է հորը: 1908 թ. Սահմանադրությունը թույլ էր տալիս ազատորեն երկիր գնալ, բայց գործերի բերումով ուշանում է հինգ տարով:

1913 թ. աշնանը Սողոմոնը հեռանում է Երզնկայից և անցնում Սերբիա, ուր մտադիր էր պատրաստվել և հաջորդ տարին գնալ Գերմանիա ուսանելու: Բայց համաշխարհային առաջին պատերազմը ամեն բան տակն ու վրա է անում, բոլոր ծրագրերը թողնելով անավարտ...

Թեհլիրյան գերդաստանը Երզնկայում և Բազադձում, մինչև 1915 թ. սարսափի օրերը, թվով հասնում էր 85 հոգու, բացի արտասահմանում պանդխտության մեջ գտնվողներից:

Այդ 85 հոգուց միայն ու միայն Սողոմոնի մեծ եղբոր՝ Միսաքի մի աղջիկն է ազատվում: Երզնկան ռուսների կողմից գրավելուց հետո նրան 12 տարեկան հասակում գտնում են մի քրդի մոտ:

Սողոմոնի մայրը, երկու մեծ եղբայրների կանայք իրենց զավակներով, եղբայրը՝ Ավետիսը, Բեյրութի ամերիկյան բժշկական համալսարանի ուսանող, զոհվեցին 1915-ի կոտորածի օրերին:

1914 թ. գարնանը, գործի բերումով Սողոմոնի հայրը և Սեդրակ եղբայրը թողնում են Երզնկան և անցնում Սերբիա՝ այդպիսով փրկվելով ստույգ մահից:

Սողոմոնի հայրը վախճանվեց վերջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, 84 տարեկան հասակում: Եղբայրները՝ Միսաքը և Սեդրակը, իրենց ընտանիքներով ապրում են Հարավսլավիայում: Ամուսնացած են, ունեն զավակներ ու թոռներ:

Սողոմոնն ամուսնացել է Թիֆլիսում հաստատված երզնկացի Նշան Թաթիկյանի աղջկա՝ Անահիտի հետ: Թաթիկյանը երզնկացի քեռու (Շիշմանյան) մտերիմն ու գործակիցն էր: Քաղաքում իր դիրքի վտանգման պատճառով խոստատիւմ է Երզնկայից, 1895-ին անցնոյ՛ Կոզկասս և հաստատվում Թիֆլիսում: Հետագայում ամուսնանում է Հակոբ Ծավարճի աղջկա հետ:

Հակոբ Ծավարճը ժամանակին եղել է «Միացյալի» հիմնադիրներից մեկը:

Սողոմոնը և Անահիտն ունեն երկու մանչ զավակներ:

Սուլոմոն Թեհլիրյանի վերսիշումների առանցքը Թուրքիայի նախկին մեծ վեզիր Թալեաթ փաշայի սպանությունն է: Դեպքը կապված է հայ ժողովրդի սեփական ողբերգության հետ, որը տեղի ունեցավ 1915—1916 թթ.: Այդ տարիներին, երբ Թալեաթ փաշան Թուրքական կայսրության ճշմարիտ տերն էր, բնաջնջվեց արևմտահայության ստվարագույն մասը՝ Ավագագույն հաշվով շուրջ մեկ միլիոն երկու հարյուր հազար մարդ: Իսկ բնաջնջումից ճողոպրածները տեղաճան եղան՝ ապաստանելով մեծ մասամբ Անդրկովկասում: Թեև Թուրքիայում շատ արյուն է ճոսել, բայց ազգերի պատմության մեջ հայկական սպանող աննախընթաց է: Բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական շարժումներից սկսած՝ թուրքական կառավարությունը դիմել է ջարդերի քաղաքականությանը բոլոր այն դեպքերում, երբ անկարող է եղել գոհացնելու հպատակ ժողովուրդների ազգային պահանջները և վտանգված է զգացել իր երկրի ամբողջելանությունը: Հայկական ջարդերը Հասիդի օրով բացառություն չէին և կազմում էին թուրքական կառավարության ազգային քաղաքականության մի էջը:

Այս խնդիրն ընդհանուր ձևով շատերին է զբաղեցրել: Ցափստանջ երևույթի պատճառը ոմանք տեսել են տիրող և հպատակ ժողովուրդների կրոնական տարբերությունների մեջ, ոմանք ջարդերը համարել են աշխարհակալ պետությունների հակամարտության և դիվանագիտական սադրանքների արգասիք, ուրիշները իբրև պատճառ նկատել են ազգերի ազատագրման, անջատողական շարժումները: Մեզ թվում է, որ այդ բոլորի հիմքում կա մի հնագույն ընկերային պատճառ, որը բավականաչափ պարզված չէ:

Թուրքերը, գալով դրսից և ժառանգելով Բյուզանդական կայսրությունը, դարերի ընթացքում անկարող եղան փաստորեն իրացնելու այդ ժառանգությունը: Նրանք չկարողացան ո՛չ ենթարկել, ո՛չ ձուլել տիրված ժողովուրդներին և ո՛չ էլ յուրացնել նրանց քաղաքակրթությունը: Իրենց հերթին տիրված ժողովուրդները, անցյալ փառքից մղ-

ված, միշտ ծառայած մնացին տիրողների դեմ: Տիրողն ու տիրված-ները ներքին կյանքում դարձան անհաշտ, որոնց մեջ բացված անջըր-պետը հետզհետե խորացավ թե՛ կրոնական, թե՛ մշակութային, թե՛ ազգային, թե՛ տնտեսական հիմքերով: Առևտուրը, արհեստը, արդյու-նաբերությունը, գրեթե մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, առաջվա նման, հիմնականում մնացին որպես տիրվածների սեփական-ություն: Իսկ տիրողների բաժինն էին զենքն ու զրահը և վարչական իշխանությունը, որը ավելի պաշտոն էր, քան փաստական տիրապե-տություն:

Նոր ժամանակներում ցարական իշխանավորները, իրենց շահերին հետամուտ, ամեն կերպ հրահրեցին այլազան պատճառներից ծնունդ առած հակամարտություններ: Եվ այս անհարիր դրությունը ծնունդ տվեց Թուրքիայի կյանքում մի շարք ազգային ուլլաբագությունների, որոնցից ամենամեծը և ահռելին եղավ՝ հայկական ողբերգությունը:

Պատմական իրադարձությունների դասավորությամբ, հայերի ա-զատագրությունն այնքան ուշացավ, որ հայերն այլևս դյուրությամբ չէին կարող թողափել իրենց լուծը: Օսմանյան հզոր կայսրության շուրջ երկու դարերի անդամահատությունից հետո այդ շրջանում «հիվանդ մարդու» ժառանգության խնդիրը ծանրացավ: Ամեն մի նոր նվաճում, «ազդեցության շրջան», անգամ առանձնաշնորհում այժմ դառնում էր կովախնձոր: Դիվանագիտական պայքարի այդ թոփուրոփի օրերին հայ ժողովուրդը շատ արյուն տվեց և եթե կարողացավ վերջնական բնաջնջումից ազատվել, դրանով պարտական էր իր շրջահայեցու-թյանը: Բոլորովին սխալ է, թե նա ձգտում էր անջատման, «ծովից ծով» մի Հայաստան կազմելու տենչով: Իր բովանդակ ազատագրական շարժման ընթացքում հայ ժողովուրդը ո՛չ ունեցել և ո՛չ էլ հետապնդե-ղել է այդպիսի մի նպատակ: Անկախության գաղափարը, որպես գործնական խնդիր, ծնունդ է առել պատերազմից հետո և արժարժվել խաղաղության բանակցությունների շրջանում, երբ արդեն հայ ժողո-վուրդը երկրի մեջ (Արևմտյան Հայաստանում) բնաջնջված էր: Քանի դեռ ժողովուրդը ապրում էր, նրա միակ ձգտումը բարենորոգություն-ներն էին, աչքից՝ ապրելու և աշխատելու հնարավորությունը: Մտա-վոր բարոյական իր ոգորումները բնավ չեն նշանակում քաղաքական ծրագիր, որը առաջին օրից եղել է Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդ-վածը և իր մահվան նախօրյակին կազմել է 1913 թ. հաստատված բա-րենորոգումների ծրագիրը: Եվ սխալ է նաև, որ հայությունը վարում էր

գուտ ազգային քաղաքականություն, միայն ի՞ր բախտին հետամուտ: Առարկայորեն միջազգային պայմանները խիստ աննպաստ էին, հայ ազատագրական շարժման շրջանում այդպիսի մի քաղաքականության համար: Եվ ավելի շատ էին և հիմնավոր տվյալները՝ երկրի ընդհանուր բարեկարգության հունով ազգի համար ապահովել տանելի կյանք: Ենթակաշար են երբեք չի ձգտել Կստեղ իր կյանքը հարևան ժողովուրդների կյանքից և իր ուժերի ներածին չափով նպաստել է երկրի ընդհանուր առաջադիմությանը իրեն մատչելի բոլոր ասպարեզներում: Ինչ էլ որ ասվի, ո՛չ ոք չի կարող ուրանալ Թուրքիայի առևտրի, արհեստի, գեղարվեստի, գյուղատնտեսության բարձր զարգացման մեջ հայերի կատարած դերն ու արժեքը:

Երկրի ընդհանուր և իր կյանքի բարենորոգության հույսերը ի կատար ածելու համար հայերը միշտ համագործակցել են Թուրքիայի ընդդիմադիր տարրերի հետ: Թուրքիայի տիրող տարրերը, իրենց խափարամիտ արբանյակներով, դիտել էին հայերին ոչ այնքան իբրև պատճառ արաբքին միջամտությունների, որոնք, ի դեպ, շատ էլ չէին վտանգում նրանց շահերը, որքան իբրև թուրք հեղափոխության վարակիչ մանրէ: Համեմայն դեպս, հայ ժողովուրդը Թուրքիայում ավելի շատ արթուն է տվել ընդհանուր հիմքերով, քան իր ազգային-ազատագրական շարժման քերումով: Պատահական չէ, որ այդ շարժումը գործոն բնույթ է ստանում թուրքական հեղափոխության սկզբնական շրջանում: Այդ օրերին է, որ թափ է սունում թուրքական հեղափոխական շարժումը երիտասարդ թուրքերի նախահոր՝ Միտհատ փաշայի ջանքերով: Եգիպտոսում ծնունդ են առնում «Իթթիհեօն» և «Հուրիեթ» հեղափոխական թերթերը, որոնց էջերում երիտասարդ թուրքերը քննադատում են հին կարգերը և սահմանադրություն պահանջում: Նրանց ազդեցությամբ երկրում աճող դժգոհություններն իրենից վանելու համար կառավարությունը թուրքերին մղում է քրիստոնյաների և, առաջին հերթին, հայերի դեմ: Արտաքին քաղաքական իրադարձությունների հետևանքով, 1877 թ. մարտին բացվում է թուրքական առաջին խորհրդարանը, որը հույսեր է ներշնչում հպատակ ազգերին, այդ թվում նաև հայերին: Բայց հենց որ Համիդը ամրանում է գահի վրա, նույն տարվա վերջին ցրում է խորհրդարանը՝ իր երկարատև զահակալության շրջանում այլևս երբեք չհրավիրելու համար: Միաժամանակ շնորհագուրկ է լինում մեծ վեզիր Միտհատ փաշան՝ քիչ հետո Արաբիայում խեղդամահ լինելու համար: Հաջորդ տարվա մայիսին թոնկվում է Ալի Սուավիի ապստամբությունը Պոլսում, ուր այդ օրե-

թին, ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով, կուտակվել էին Բալկաններից գաղթած շուրջ 150 հազար գազազած մուհաճիրներ: Ապըստամբությունը ճնշելուց հետո Համիդն այդ գազազած ամբոխը ցրում է գավառներով մեկ՝ գրգռելով նրանց հայերի դեմ: Հակառակ այս կացության, առաջին հայ քաղաքական-հեղափոխական կազմակերպությունը, կամ, ավելի շուտ՝ հոսանքը (հանձինս Արմենականների), այդ օրերին հանդես էր գալիս ոչ թե անջատման, ազգային անկախության պահանջներով, այլ ընդհանուր հայրենիքի բարեկարգության ծրագրով: Ծարժման ղեկավար Մ. Փորթուգալյանը իր հանրային աշխատանքը բանաձևում էր որպես «իր ազգի և Օսմանյան տերության գույզ շահերին նվիրված գործ...»:

Ութսունական թվականներին համիդյան ռեժիմն այլևս կայուն է ու հզոր ներքին ընդդիմադիր ուժերի դեմ: Իր արյունակալ քաղաքականության մեջ Համիդը հենվում էր արտաքին դրամազուխների ու ներքին ավանդապետական-կղերական ուժերի վրա: Հայաստանում ասպատակում են «Համիդիե» և քուրդ տերերեյները. հայերից խլվում են լավագույն հողերը, բարձրանում են տուրքերը, հաճախադեպ դառնում ավարատությունները, սպանությունները, ստեղծելով դժոխային մի վիճակ: Եվ, սակայն, այդ օրերին հանդես եկած ՀնչակյաՑ կուսակցությունը, հակառակ իր ծրագրի, ո՛չ թե հետապնդում է Հայաստանի անկախությունը, այլ երազում է այնպիսի կարգերի մասին Թուրքիայում, որ հնարավոր կդարձնի ընկերավարության իրագործումն այդ երկրում...

90-ականի սկզբներին թուրք հեղափոխական շարժումը դեռ քնած է: Երկրում դրությունը մազաչափ անգամ չի փոխվում. Համիդյան վարչակարգի արյունի և թալանի նույն քաղաքականությունն է տիրում: Երկրից դուրս՝ Կովկասում, հեղափոխական զատ-զատ խմորումներից կազմվում է Հայ Հեղափոխական Դաշնակցությունը: Ըստ էության, նոր կուսակցությունը հնչակյաններից տարբերվում է ավելի կազմակերպական ձևով ու գործնական ձգտումներով և գտնվում է գերազանցապես ռուս նարողնիկների մտավոր-բարոյական ազդեցության տակ. այն դեմ չէ ընկերավարությանը, բայց նախապես անհրաժեշտ է համարում քաղաքական ազատությունը Թուրքիայի բոլոր ժողովուրդների և ազգերի համար. անջատման ու անկախ Հայաստանի ստեղծման մասին խոսք չկա նրա ծրագրում: Մոտավորապես նույն ժամանակ, 1892-ին, վերականգնվում է թուրքական հեղափոխական շարժումը, և Ահմեդ Ռիզան Փարիզում հիմնում է Երիտասարդ թուրքերի նոր մար-

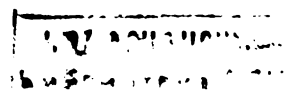
մին՝ «Մեշվերերը»: Բիշ հետո սնկի պես բուսնում են հեղափոխական թերթերը: «Իթթիհատ վե Թերագզըի» հիմնադիրներից Իսհակ Սյուրյուտին և Արդուլաֆ Մևտետը ժննում հիմնում են «Օսմանլըն»: Մուրադ պեյը հրատարակում է ռազմաշունչ «Միզանը»: Եգիպտոսում լույս են տեսնում Հոջա Գատրիի «Կանոնը Էսասին» և Ահմետ Սանբայի «Սանջակը»: Թուրք պալատական սուաջադիմականներից իշխան Սալահետտինը Փարիզում լույս է ընծայում «Թերագզըն»: Եգիպտոսում «Շուրա Օսմանի» ու «Ենի ֆիքը» թերթերն արծարծում են նրա գաղափարները:

Չի ուշանում նաև Երիտասարդ թուրքերի գործունեությունը. Սյուրյուտին, Մևտետը և Իբրահիմ Տենոն 1894-ին Պոլսում հիմնում են «Իթթիհատ վե Թերագզըի» անդրամիկ կազմակերպությունը: Նրանք հիմնականում հետապնդում են Միտհատ փաշայի սահմանադրությունը՝ պատասխանատու նախարարություն, ազգերի հավասարություն օրենքի առաջ, մամուլի և խղճի ազատություն, անձի և սեփականության ապահովություն և այլն:

173224

Թև առած հեղափոխական տրամադրությունների նման բարձրացումից՝ թափ է առնում և հայ ազատագրական շարժումը. հայ-թուրք ընդդիմադիրների համագործակցության փորձեր են արվում: Ու Համիդը իր մաղձը թափում է հայ ժողովրդի վրա. սկսվում են 1895—96 թթ. ջարդերը, որոնց զոհ գնացին 300 հազար հայեր: Երկրում գործող թուրք հեղափոխականներից ձերբակալվեցին միայն Թոտավորապես հարյուր մարդ, որոնցից 13-ը դատապարտվեցին մահվան, 68-ը՝ բանտարգելության (բանտարկություն)...

XX դարի սկզբին ազատագրական շարժման ղեկավարները, թուրք հեղափոխության վրիպումներից հուսահատ, ձեռնարկում են հայ-մակեդոնական շարժման համագործակցություն: 1903-ին Մակեդոնիայում ապստամբություն է բռնկվում, որն անմիջապես ծնունդ է տալիս արտաքին շահագրգռությունների. Ալստրիան ձգտում է ձեռք բերել Մալոնիկը և իր համար պատվանդան անդձել դեպի արևելք: Ռուսաստանը վախենում է Ալստրիայի ուժեղացումից Բալկաններում և պնդում է միջամտել հավաքաբար: Սեպտեմբերին երկու երկրների վեհապետների հանդիպումը հանգում է համաձայնության, որով մակեդոնացիներն ստանում են բարենորոգություններ՝ ալստրո-ռուսական «բաղաբացիական գործակալների» հսկողության տակ: Օրինակը վարակիչ էր և հուսադրող: Հաջորդ տարում Սասունում ապստամբություն է բռնկվում: Բայց այս անգամ պետությունները լուռ են: Եվ Հա-

միջը իրեն պարտադրված զիջման վրեժը Մակեդոնիայում լուծում է հայերից. սկսվում է Սասունի ջարդը: Երկրում հայերը լիզում են վերքերը: Երկրից դուրս նրա ազատության ղեկավարները փորձում են ընդհանուր ճակատ ստեղծել թուրք ընդդիմադիրների հետ: Դեռ երկու տարի առաջ՝ 1902-ին, թուրք ընդդիմադիրների համագումարի՝ հետո Փարիզում նման համագործակցության հնարավորությունը հույսեր է հերքելու: Միայն թե այժմ թուրք ընդդիմադիրները բաժանվում են երկու հոսանքի: «Ասպակենտրոնացման Լիգան»՝ իշխան Սալահեդդինի գլխավորությամբ, անհրաժեշտ է գտնում Թուրքիայում սահմանադրական կարգեր հաստատելու գործում դիմել եվրոպական պետությունների աջակցությանը: Ազգայնականները, որոնք համախմբված են «Իթթիհատ վե Թերագզրի» մեջ, Ահմեդ Ռիզայի գլխավորությամբ, անհրաժեշտ են գտնում շարունակել հեղափոխական գործունեությունը սեփական ջանքերով՝ երկրում ստեղծելով հեղափոխական մարմինների սաղմեր, խստորեն կենտրոնացված հիմքերով: Եվրոպայի կողմից բազմիցս խաբված հայ ազատագրական շարժման ղեկավարները այս վերջինների հետ են:

Ռուս առաջին հեղափոխությունը մեծապես ազդեց հեղափոխական տրամադրությունների վրա Թուրքիայում: Սակայն նաև անկախաբար այս հեղափոխությունից, նրա նախաշեմին կովկասյան Հայաստանի սահմանն իրար հետևից անցնում են Թումանի, Ռաուդ Գևորգի, Խանի, Ջալալաի և այլոց պարտիզանական խմբերը: Բուն երկրում ծավալվում են Անդրանիկի, Մուրադի, Սեպուհի և այլոց հայրուկային խմբերի շարժումները: Այս անգամ շարժմանը համակրում են ավելի լայն խավեր նաև թուրք ժողովրդի մեջ. զորքում, նավաստիների շարքերում Կեդի են ունենում անկարգություններ: Երկրի ընդդիմադիր տրամադրություններն ազդում են արտասահմանում հավաքված թուրք հեղափոխականների վրա: 1907 թ. դեկտեմբերի 27—29-ին Փարիզում տեղի է ունենում Թուրքիայի ընդդիմադիր տարրերի համագումար: «Իթթիհատ վե Թերագզրից» գաղ համագումարին մասնակցում են «Ասպակենտրոնացման Լիգան», Լ. Յ. Խաչնակությունը, մակեդոնական, արաբական, հայկական զանազան թերթերի, ինչպես նաև հրեական ու եգիպտական ընդդիմադիր հոսանքների ներկայացուցիչները: Այստեղ շատ մեծ է հայ հեղափոխականների ազդեցությունը ընդունված որոշումների վրա. բոլոր ընդդիմադիր ուժերը պետք է հավաքաբար գործեն. գլխավոր նպատակն է Համիդի գահընկեցությունը և սահմանադրական կարգերի հաստատումը: Այդ նպա-

տակին հասնելու համար ժողովը քվեարկում է այն բոլոր միջոցները, որոնք կիրարկում է ռուսական հեղափոխությունը:

1908 թ. հունիսին ռուս և անգլիական վեհապետների տեսակցությունը Ռեելում և համաձայնությունը՝ հավաքաբար միջամտելու մակերոնական խնդրին, հարկադրեց Երիտասարդ թուրքերին հանդես գալ ավելի շուտ, քան ենթադրում էին: Ծարժումը սկիզբ առավ Սալոնիկում՝ զնդապետ Նիսազի նախաձեռնությամբ: Նրան ենթակա հեղափոխական ուժերին շուտով միացան ուրիշները, ի թիվս որոնց և էնվերը: Համիդի կողմից ապստամբների դեմ ուղարկված զորքերը միացան նրան: Զգալով իր անխուսափելի պարտությունը՝ Համիդը ստիպված եղավ հուլիսի 24-ին վերականգնված հայտարարել այն Սահմանադրությունը, որի հեղինակին երեսուն տարի առաջ խեղդամահ էր արել: Դա գահի վրա մնալու միակ ելքն էր, միակ ելքն էր նաև ժամանակ շահելու: Իր հերթին, թուրք հեղափոխության վարիչ ուժը՝ «Իթթիհատ վե Թերագզը», միշտ խուսափելով շարժմանը տալ լայն ժողովրդական բնույթ, ներկա դեպքում որոշում է հեղափոխությունը պահել «խաղաղ, սահմանադրական հունի մեջ»: Այդ օրերին Պոլսում կուսակցության գերագույն խորհուրդը որոշում է գահի վրա պահել Համիդին, քանի դեռ նա հավատարիմ կմնա Սահմանադրությանը...

Ի՞նչ էր այդ օրերին հայ ժողովրդի զգացածը. դժվար թե նա կարող լիներ բաժանել Թուրքիայի բոլոր ժողովուրդներին համակած ցնծությունը. քանի Համիդը գահի վրա էր, նրան չէր կարող փրկել նոր պատուհասներից և ոչ մի Սահմանադրություն: Ու այդպես էլ եղավ, մի ամիս չանցած, Համիդը հայերի դեմ լարեց մուսլ, խավարամիտ, կղերաավանդապետական տարրերի մի ամբոխ, որն Ադանայում սրի քաշեց շուրջ քառասուն հազար հայերի: Դա նոր զենգվածային շարժերի նախերգանքն էր: Բայց նախքան այդ՝ Համիդին անհրաժեշտ էր մաքրել իր հաշիվները հեղափոխության հետ: 1909 թ. մարտին Պոլսում ծայր առավ հակահեղափոխությունը: Սակայն այս անգամ բախտը դավաճանեց Համիդին: Ապրիլի 26-ին հակահեղափոխությունը ճգմվեց, և Համիդը գահընկեց եղավ: Այդ օրը հայ ժողովուրդը վերջապես տոնեց իր հաղթությունը: Բայց, դժբախտաբար, նրան վիճակված չէր վայելելու այդ հաղթանակի պտուղները...

Անցավ երեք տարի, հույների, ակնկալությունների, սպասումների երեք տարիներ, որոնց ընթացքում հայ հեղափոխական կուսակցությունների և համայն արևմտահայության միակ կարգախոսը Օսմանյան ընդհանուր հայրենիքի վերածնունդն էր: Կան անհամար որոշում-

Ձեր, հայտարարություններ ժամանակի հայ հեղափոխական գրականության մեջ այդ մասին: Եվ սակայն ոչինչ չփոխվեց: Հեղափոխության նախօրյակին Իթթիհատի տված բոլոր խոստումները հայ ժողովրդի կյանքի և ապահովության մասին ջորն ընկան: Հայկական գավառներում կողոպուտներն ու մասնակի սպանությունները շարունակվեցին, ճողային հափշտակություններն ստացան ծավալուն բնույթ: Այս բոլորին վկա են Պոլսո պատրիարքարանի անհամար բողոքները, որոնք ուղղվել են կառավարության այդ մտայլ դեպքերի առթիվ, 1912 թ. ընթացքում:

Այդ օրերին հայ հեղափոխականների մեջ բարոյալքությունն ընդհանուր էր: Ոմանք քարոզում էին նորից «լեռ բարձրանալու» անհրաժեշտությունը: Բայց ընդհանրապես նրանց հայացքներն ուղղվում էին դեպի դրսի ուժերը: Ռուսաստանում նրանց խոստանում էին իրազանքարենորոգություններ, որոնց համամիտ էին Անգլիան ու Ֆրանսիան: Բազմաթիվ սին խոստումներից հետո թեթև սրտով չէր, որ հայ հեղափոխականները մոտենում էին այդ ելքին. բոլոր միջոցներն սպառված էին, ուրիշ ելք չկար: 1913-ին բարենորոգումների խնդիրը կարծես ստանում է իրական հանգամանք: Հաջորդ ամռանը Պոլիս է հասնում եվրոպացի երկու բարենորոգիչներից մեկը՝ արդեն ընդունված բարենորոգությունների գործը ձեռնարկելու համար: Բայց բռնկվում է սպստերազմը, ու մի տարի հետո Հայաստանում այլևս հայ չկար...

Ինչպե՞ս կարելի եղավ իրագործել այդ ահավոր ոճիրը մեր դարում: Արևադարձային ժողովրդի բնաջնջումը միայն Իթթիհատի և նրա ղեկավար դեմքի՝ Թալեաթի գործը չէր: Կար մի հին, արյունոտ անցյալ, որ դարերի հետևից դեռ ցցել էր իր մտայլ դեմքը: Թալեաթը ժառանգել էր իր նախորդների արյունոտ ու ատելավառ անցյալը: Սակայն նաև Թալեաթի անձը, անկախ այդ անցյալից, իր մեծ դերն ունեցավ: Թալեաթն իր հրեշային դաժանությամբ գերազանցեց հայ ժողովրդի բոլոր հին ու նոր դահիճներին:

Ո՞վ էր այդ Պարզը, որ այդպիսի ճակատագրական դեպքեր կատարեց հայ կյանքում: Ըստ տեղեկությունների, Թալեաթը պոմաք էր, բուլղարական ծագումով, որի նախահայրերը դարեր առաջ ընդունել էին մահմեդականությունը: Որքան ճիշտ է այդ, չգիտենք. հիշում ենք միայն, որ պատերազմի շրջանում հակառակորդ իթիլաֆականները նրան որակում էին «տոմմե», ատելավառ մի արտահայտություն, որը նշանակում է դավաճափոխ, ավելի շուտ՝ ուրացող: Նրա համար կրո-

ճական հանգամանքները ոչ մի արժեք չունեին. նա հավասարապես անտարբեր էր դեպի բոլոր կրոնները: Հայրը՝ Գրճա Ալի, Ձեփեճն գյուղից, դատական պաշտոնյա էր: Ըստ թուրքական աղբյուրների, դեռ երիտասարդ հասակում Թալեաթը բանտարկվել էր Ադրիանուպոլսում, ուր և հաբել է հեղափոխական շարժմանը: 90-ամյան թվականներին, երբ Երիտասարդ թուրքերի գլուխ էր անցել Ահմեդ Ռիզան, Թալեաթը հեռագրական պաշտոնյա էր: Նրա հեղափոխական կնքահայրը եղել է Իլիանի երեսփոխան Իբրահիմ բեյը, որը երիտասարդ Թալեաթին ընդունել էր կազմակերպության մեջ և հունձնաբարել «Մեշվերեթը» տարածելու գործը: Բիշ հետո Թալեաթը կարգվում է Սալոնիկի հեռագրական քարտուղար, ուր և մտնում է «Օսմանլը Հուրիեթ Ձեմիեթի» մեջ, իբրև գործուն անդամ: Նրա ընկերներն էին՝ Մանյասի Զադե Ռեֆիզը, Զավիդը, Միտհատ Ելուքբիհն, Նազըմը և Զամիսուլադը, որոնք կազմում էին Սալոնիկի կազմակերպության կորիզը:

Երբ եմ սկսվել նրա հարաբերությունները հայ հեղափոխականների հետ, ստուգապես չգիտեմք: Հայտնի է միայն, որ իր անսպառ եռանդով, համատ կահքով և, մանավանդ, շրջապատը գրավելու բացարկի ընդունակությամբ նա շատ շուտով ձեռք է բերում որոշ դիրք և ազդեցություն Երիտասարդ թուրքերի մեջ և բարեկամներ՝ հայ հեղափոխականների շաքբերում: Իր այս հայ բարեկամների մոտ Թալեաթը 1909 թ. մարտի 31-ի հակահեղափոխության օրերին սպաստան գտավ, պահվեց, մինչև որ հաջողվեց փախչել և անվտանգ հասնել Սալոնիկ:

1911 թ. Թալեաթը նեքքին գործերի նախարար է և միաժամանակ Իթթիհատի նախագահ: Այդ օրերին է, որ հատկապես վստթարանում է հայ գավառի կացությունը, ուր հողային հափշտակությունները, սվարատությունները և մասնակի սպանությունները վերջ չունեին: Իր դիրքի, ազդեցության և պաշտոնի բերումով նա կարող էր հիմնապես արմատախիլ անել այդ երևույթները: Բայց, եթե արդեն իսկ սպասում էր հարմարագույն պահին՝ իր դիվային ծրագիրը գործադրելու, հասկանալի է դառնում նրա թույլատու ընթացքը:

Թալեաթը մնաց դեկավար դիրքում գրեթե մի ամբողջ տասնամյակ, բայց Թուրքիայի կյանքի և ոչ մի խնդիր լուծում չստացավ նրա երկարատև իշխանության ընթացքում: Ներքին վերանորոգությունների բոլոր խնդիրների լուծման մեջ նա ցույց տվեց մի քսոսային պատեհապաշտություն, որը համիդյան ռեժիմին հատուկ էր միայն արտա-

քին խնդիրների լուծման մեջ: Գալով այս վերջիններին՝ ուշագրավ է, որ Թալեաթը և իր կուսակցությունը թե՛ Տրիպոլիսի, թե՛ Բալկանյան պատերազմի, թե՛ համաշխարհային պատերազմի նման բախտորոշ խնդիրների լուծման ժամանակ բիրտ ու պարզունակ էլքերից զատ ուրիշ միջոց չգտան: Թալեաթի հետ գործ ունեցած եվրոպական դիվանագետները, ինչպես նաև թուրք թե օտար հասարակական գործիչները, նրա մեջ չեն նշմարել իր դիրքին, պաշտոնին համապատասխանող մտավոր պատրաստությունը և պետական աճնին աճհրաժեշտ փորձառությունը: Բայց հիշատակում են մի շարք տվյալներ, որոնց ուժով նա խոնարհ խավերից հասավ ամենաբարձր դիրքերի, կամքի, եռանդի և անդով աշխատանքի կիրառմամբ նախանոր դիրքեր գրավելու, խոսելու, հմայելու, անխառն զվարթությամբ շրջապատն իր հետ կապելու արտակարգ ընդունակությամբ, միայն իրեն հատուկ հզոր բնագրի, դիմացինի թաքուն մտադրությունները կանխելու, չափավոր և անգամ «դեմոկրատական» կենցաղով մասնավոր կյանքում, «ազկեղծություն», երբ դավադրում է, «բարեկամություն», երբ կատաղի թշնամի է: Սրանք էին նրա հատկությունները և քաղաքագիտական իմաստությունը: Իսկ այդ բոլորը քիչ էր վերածնվող Թուրքիային նոր ուղիներով առաջնորդելու համար:

1914 թ. ամսանը գումարվեց Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության հերթական ընդհանուր ժողովը: Այդ ժողովը մասնավորապես Ռուստոմի պնդումով գումարվեց Էրզրումում: Բայց Թալեաթը ուրախ էր, որ ՀՅԴ-ի ընդհանուր ժողովը գումարվում է Էրզրումում: Հայ հեղափոխականները դա ընկալում էին որպես բարեկամության վերականգնման մի ցույց Թալեաթի կողմից: Ու նորից վերագարթնում էին հույսերը հայկական բարենորոգությունների գործադրության շուրջը: Իրականում Թալեաթը այդ ճակատագրական օրերին ցանկացել էր իր ձեռքի տակ ունենալ հայ ականավոր հեղափոխական գործիչներին: Ժողովը դեռ չէր վերջացել, երբ սկսվեց համաշխարհային պատերազմը: Քիչ հետո Էրզրումում հայտնվեցին Թալեաթի երկու պատվիրակները՝ Իթթիհատի կենտրոնական կոմիտեի քարտուղար Բեհաետտին Ծաքիրը և հայտնի իթթիհատական գործիչ Նաջի բեյը: Նրանք եկել էին բանակցելու հայ հեղափոխականների հետ՝ Թուրքիայի պատերազմին մասնակցելու պարագային նրանց բռնելիք դիրքի մասին: Վստահ, որ Ռուսաստանը պատերազմում պիտի ջախջախվի, Թալեաթի պատվիրակները չէին ծածկում պատերազմին մասնակցելու իրենց մտադրությունը: Նրանք, համակված ռազմաշունչ տրամադրությամբ,

առաջարկում էին հայ հեղափոխականներին գործոն աջակցություն
ցույց տալ իրենց, հանդես գալ հատուկ հայտարարությամբ արտաքին
աշխարհի առաջ՝ հայ-թուրք միացյալ ճակատով զենքի տակ քաշել
բոլոր հին հայրուկներին իրենց խմբերով, կազմել հայ կամավորական
բանակներ, Կովկասում առաջ բերել այգատանություն և քայքայել
ռուսների թիկունքը, ամեն կերպ նպաստել Թուրքիայի առաջխաղաց-
մանը դեպի Անդրկովկաս: Հայ հեղափոխականները մերժեցին այդ
արկածաբեղբույունը՝ հորդորելով հետ կենալ պատերազմին մաս-
նակցելու մտքից, որը կարող է կործանարար լինել Օսմանյան կայս-
րության համար, ու առաջարկելով, որ հայ ժողովուրդը կարող է կա-
ռարել միայն իր քաղաքացիական պարտականությունները պատկան-
յալ երկրների նկատմամբ: Ընդհանուր ժողովը, իր օրակարգը չսպա-
ռած, փակվեց. պատգամավորներից ոմանք բանտարկվեցին, ոմանք
աքսորվեցին, ոմանք էլ հաշտեցրին փախչել, ուր կարող էին: Աշնան
սկզբներին, երբ դեռ Թուրքիան պատերազմի մեջ չէր, արդեն սկսվել
էին մասնակի տեղահանությունները և ջարդերը Էրզրումի, Մուշի ու
Բիթլիսի շրջաններում: Այս վայրերում զանգվածային ձերբակալու-
թյուններ էին կատարվում, հայերին զինաթափում էին: Այդ օրերին
Թալեաթը Թուրքիայի միահեծան տերն էր... Դառնադետ դեպքերի
զարգացման և Թալեաթի դերին քիչ թե շատ ծանոթ մարդկանց հա-
մար այնուամենայնիվ մութ է մնում այս մարդու հոգեկան աշխարհը,
որ ընդունակ եղավ մի ամբողջ ժողովուրդ ոչնչացնելու և արմատա-
խիլ անելու Թուրքիայում: Բայց ոչ ոք այնքան դիպուկ չի բնութագրել
Թալեաթին, ինչպես թուրք նշանավոր գրագետ Ջենաբ Օեհեսպետտինը.
«Թալեաթ կատաղի փառամոլ մըն էր... Անոր իտեպն էր «երեսալ»,
երեսալ, միշտ երեսալ... Կը նախընտրէր, որ պետութիւնը իր ձեռքին մէջ
մեռներ, քան թէ բարգաւաճէր ուրիշներու ձեռքին մէջ... չար տաղանդ
մը ուներ. թակարդ լարելու, դարանակալ ըլլալու, յանկարծակիի բերե-
լու ընդունակ, խարդախ, լարախաղաց, խաբէբայ տաղանդ՝ մը: Թե՛
իր անհատական կեանքին, թե՛ հանրային կեանքին մէջ Թալեաթի
յեճարանը, լծակը, ուժը, տոկունութիւնը միեւնոյն բանն էր՝ Էնթրիկ:
Շատ խոնարհ խաւէ մը բարձրացաւ ամենէն բարձր դիրքին, շնորհիւ
Էնթրիկի: Սակայն իր բախտածառը որքան բարձրացաւ, այնքան
յայտնի եղաւ, որ արմատները աղքի մէջ էին...»:

Գրի առնելով Ս. Թեհլիրյանի վերհիշումները՝ մենք մի նպատակ
ունեինք՝ հայտնել այն ամենը, ինչը կապ ունի հայ ժողովրդի մեծա-

գույն ողբերգությանն հետ, և հանձնել պատմաբանի ուշադրությանը այն ամենը, ինչ կարող էր ասել այդ մասին Թալեաթի ամսագրիչը:

1948, մայիս
Բեկգրադ

Վ. Մ.*

---

* Չահան Մինախորյանը հեղինակն է «1915 թվականը» մեծարժեք գործի, որը լույս է տեսել 1949 թ., հեղինակի մահից հինգ տարի հետո: Մինախորյանը հանրա-
յին հարուստ անցյալով մի անբասիր անուն է: Սոցիալիստ-հեղափոխական կուսակ-
ցության անդամ էր: Մահացել է տարագրության մեջ՝ Բեկգրադում, 1944 թ.:

«Հոն»

Անհունի աղչամուղչին մէջ յիշատակդ իսկ թառամելու, առ յաւէտ կորսուելու գաղափարէն զարհուրած՝ փնտռեցի քեզ, մա՛յր իմ ...

Թափառեցայ երկրէ երկիր, անապատէ անապատ: Անցայ մեր տարաբախտ ու ազերակոյտի վերածուած հայրենիքի քաղաքներն ու գիւղերը, սարերն ու ձորերը ...

Ջուր եղան իմ բոլոր որոնումները ... Ամէն կողմ ամայութեան զարհուրելի համայնապատկերը կը ներկայանար իմ աչքերուն: Չկար այլեւս մէջն կեանքը, եռ ու զեռը, դաշտերու հմայիչ երեւոյթը, առուակներուն կարկաշինը, թռչուններուն ուրախ զուարթ ճոռողիւնը ...

Բոլորը, բոլորը չքացեր էին արիւնոտ բորենիին գազանային բնազդին բաւարարութիւն տրուած ըլլալու հետեւանքով:

Բուերու թագաւորութիւնն էր տիրապետողը հայրենիքին մէջ ...

Ամայութի՛ւն, ամայութի՛ւն ...

Եփրատը անհանգիստ ու գժտուած էր ձեր խոշտանգուած դիակներէն իր անսկիզբ ժամանակներու ընթացքը խանգարուած ըլլալուն ... Բողոքի ու ըմբոստութեան մռնչիւնները միայն կը լսուէին իր կոհակներէն: Ան եւս կ'ողորար իր անցեալը:

Վճիտ ու յստակ ջուրերը ներկուած էին հայ մայրերու, երեխաներու, երիտասարդներու եւ ծերերու անմեղ արիւնով ... Իր հոգին եւս վրդովուած էր հայ ցեղի ահռելի ողբերգութեան կենդանի վկան ու ականատեսը ըլլալուն համար ...

Հեռաւոր եւ անծանօթ անապատները անողոք ու լուռ էին: Կարծես յագեցած քինէին իրենց հրկիզեալ աւազներուն վրայ ցրուած ոսկերոտիքէն ...

Դառնօրեն ողբացի ի տես մարդկային պատմութեան մեջ տեղի ունեցած արհաւիրքներու այս ամենազարհուրելիէն: Տատանումներ ունեցայ մինչեւ յուսահատութեան անփառունակ ոլորտները տանող, բայց կսկիծր, ողբերգութեան ահաւոր տեսարանները ցնցեցին իմ հոգին,